

Микола Литвин

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН НОВІТНЬОЇ ДОБИ

Історичні наративи, загалом інтелектуальні виклики, часто переплітаються з моральними дилемами, а наукові конструкти суперечать політичним реаліям чи владним ідеологемам певної доби. Наприклад, 3 березня 2011 р. у Москві видано президентський указ, згідно з яким Київську Русь фактично ототожнюють із Російською державою. Отже російська влада та деякі російські учені вкотре намагаються сфальшувати українську історію – зроблено підміну понять “Русь”, “руська земля”, “русини”, “русичі”, “руський” на “Росія”, “Російська держава”, “росіяни”, “російський”¹. На жаль, представники владної російської еліти знову реанімували ідеологеми російської імперської історіографії XIX – початку XX ст., спростовані нашими славетними земляками Михайлом Грушевським, Іваном Крип’якевичем, а також Ярославом Дашкевичем, Ярославом Ісаєвичем, Леонтієм Войтовичем, які стверджували, що терміни “Русь”, “Руська земля” насамперед стосувалися Київського князівства, але аж ніяк не Новгородської землі, яку вважають колискою Росії, що за віком є нібито ровесницею давньої Французької держави, Німецького королівства². Антиєвропейський підтекст має для України і проект “русского мира”, який намагається впроваджувати Росія, скеровуючи українство в євразійський простір.

На щастя, гострі дискусії з нашими польськими колегами-істориками поступово переходять із площини політичної в наукову. Відтак у минулому столітті залишилися суперечки між українськими і польськими політичними елітами щодо окреслення географічних та етнічних просторів національно-державного будівництва. Про це свідчать численні польсько-українські наукові конференції у Варшаві, Кракові, Любліні, Торуні, Познані, Перемишлі, Києві, Львові, Луцьку, Івано-Франківську та інших академічних центрах обох держав.

Історіографічний аналіз переконує у тому, що в новітній історії України і Польщі є чимало недосліджених тем і сюжетів. Зокрема треба звернути увагу на польський чинник у формуванні модерної національної ідентичності українців, проаналізувати взаємопоборювання і взаємовпливи українських і польських національних рухів XIX – початку XX ст. (йдеться про витоки і наслідки москвофільства,

¹ Див.: *Кралюк П.* Откуда пошла Русская земля, или Сила мягкого знака / П. Кралюк // *День.* – 2011. – 18 березня.

² Див.: Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. – Львів, 2007. – 52 с., ін.

полонофільства, діяльність Польського кола і Руського клубу у Галицькому сеймі, Державній раді Австро-Угорщини у Відні)³.

Не втратили актуальності студії професора Б. Гудя про соціально-економічну складову польсько-українських відносин на Наддніпрянщині, фінансово-господарські потуги поляків до Першої світової війни і революційні події 1917 р.⁴.

В останнє десятиліття досить добре реконструйовано західноукраїнське партійно-політичне життя, його ліві, праві та центристські сили⁵. Водночас від-

³ *Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908 / Cz. Partacz. – Toruń, 1997. – 280 s.; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів, 2002. – 288 с.; Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців: Галицький крайовий сейм (1886–1914). 1. Правове становище українців у Галицькому сеймі / О. Аркуша, М. Мудрий // Історія в школах України. – Київ, 2005. – № 7. – С. 61–65; Arkusha O. Polsko-ukraińskie dyskusje o charakterze narodowym Galicji Wschodniej na początku XX wieku / O. Arkusha // Środkowej od nowożści do współczesności / [red. A. Nowak, A. Zięba]. – Kraków, 2009. – S. 299–322; Arkusha O. Polacy i Ukraińców Galicji “dużych i małych ojczyzn”. Ewolucja pojęcia ojczyzny jako wynik modernizacji świadomości narodowej na przełomie XIX i XX stulecia / O. Arkusha // “Duża i mała ojczyzna” w świadomości historycznej, źródełach i edukacji / [pod red. B. Burdy, M. Szymczak]. – Zielona Góra, 2010. – S. 41–58; Аркуша О. Анджей Погочький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Частина друга: Галицький намісник / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична / [під ред. О. Вінниченка]. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 169–282.*

⁴ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.; Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків, 2011. – 478 с.

⁵ Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль, 2005. – 946 с.; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Красівський. – Київ, 2008. – 544 с.; Папуга Я. Західна Україна і голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Львів, 2008. – 248 с.; Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х роках XX століття: проблема національного самоусвідомлення / І. Любчик. – Івано-Франківськ, 2009. – 213 с.; Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. Федевич. – Київ, 2009. – 280 с.; Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках / М. Посівнич. – Львів, 2010. – 368 с.; Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928) / І. Соляр. – Львів, 2010. – 150 с.; Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Комар. – Івано-Франківськ, 2011. – 358 с.; Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. Пилипів. – Тернопіль, 2011. – 440 с.; Зайцев О. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів. – Львів, 2011. – 384 с.; Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль, 2005. – 946 с.; Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii Ukraińskiej w latach 1918–1925 / E. Koko. – Gdańsk, 1991. – 234 s.; Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / [pod red. R. Drozda]. – T. 1. – Słupsk; Warszawa, 2000. – 238 s.; Bruski Jan Jacek. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / Jan Jacek Bruski. – Kraków,

сутні україномовні студії про структуру (воєводську, повітову) та склад польського і єврейського політикуму в Галичині та на Волині у першій третині ХХ ст. Є потреба й у дослідженні зовнішньополітичних орієнтирів українських партій у міжвоєнний період, зокрема так званих конформістських чи пропольських. Треба ґрунтовніше вивчити діяльність органів місцевої влади та самоуправління в Галичині й на Волині у 20–30 рр. ХХ ст. та силових структур, насамперед місцевих військових гарнізонів і прикордонних служб.

Незадовільним є стан дослідження ролі Римо-католицької церкви в Україні. І якщо її діяльність на Наддніпрянщині, зокрема радянські репресії проти служителів культу, досліджують Наталія Рубльова⁶ (Київ) і Генрік Стронський⁷ (Тернопіль), то міждисциплінарних студій про західні землі України практично немає. Без сумніву, треба глибше простежити взаємини Римо-католицької і Греко-католицької церков у міжвоєнний період ХХ ст.; проаналізувати співпрацю Римо-католицької церкви з польським підпіллям у 1939–1944 рр. Бракує також комплексних україномовних студій про сучасну місію і соціальні проекти Римо-католицької церкви, її багатокілометрову мистецьку спадщину в Галичині та на Поділлі.

Дослідження господарства і соціокультурної сфери Галичини і Волині у міжвоєнний час, тобто у період ринкових умов, матиме не лише наукове, але й суспільно корисне значення, особливо для малого бізнесу, спеціалістів туристично-рекреаційної сфери України. Немає, на жаль, міждисциплінарних студій про щоденне життя і побут місцевих поляків, євреїв, українців, їхні взаємини на особистісному рівні. Втім, нещодавно з'явилася багата джерелами монографія П. Сіреджука, яка висвітлює соціально-економічне та культурно-освітнє життя німецької меншини Східної Галичини до Другої світової війни⁸.

Про міжнародну дипломатію в західноукраїнському регіоні у період Другої Речі Посполитої наукових досліджень недостатньо. До речі, у Львові до 1939 р. діяло 17 консульств іноземних держав (значно більше, ніж зараз). Оpubліковано декілька розвідок про Генеральне консульство СРСР у Львові, яке було відкрито у 1929 р. й фактично стало центром радянської експансії та комунізму в Галичині та на Волині⁹.

2000. – 600 s.; *Wiszka E.* Prasa emigracji Ukraińskiej w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2001. – 324 s.; *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza. Struktura. Program. Ideologia / R. Wysocki. – Lublin, 2003. – 434 s.; *Potocki R.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939 / R. Potocki. – Lublin, 2003. – 440 s.

⁶ *Рубльова Н.* Римсько-католицька церква в Україні, 1914–1920-ті роки: статус, структура, ієрархія, клір / Н. Рубльова // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С. 989–1011.

⁷ *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności Polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939 / H. Stroński. – Warszawa, 1998. – 314 s.

⁸ *Сіреджук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-і роки ХХ ст.) / П. Сіреджук. – Тернопіль, 2008. – 752 с.

⁹ *Науменко К.* Генеральне консульство у Львові / К. Науменко // Україна в міжнародних відносинах. – Київ, 2009. – Вип. 1. – С. 167.

Неповним є мартиролог репресованих поляків у західному регіоні України в 1940–1941 р.¹⁰. Йдеться насамперед про жертви трьох хвиль депортацій (управлінці, військовики, педагоги, фінансисти та ін.). Складність виявлення цих матеріалів полягає у тому, що вони зберігаються у відомчих архівах СБУ і МВС України. На жаль, обласні архіви МВС західних областей України з особовими справами депортованих, практично недоступні для дослідників. Відтак документальні бази польської “КАРТИ” (аналог нашого товариства “Меморіал”) мають фрагментарний характер.

Певні суспільні збурення в Україні викликали кількарічні дискусії щодо встановлення на Верещкому перевалі пам’ятника на честь 1100-ліття віднайдення угорцями другої Батьківщини. Власне українські праворадикали і деякі науковці постійно наголошують, що саме там поховані вояки незалежної Карпатської України, які 1939 р. загинули від куль хортистів або ж польських прикордонників. І справді за останній рік на цьому перевалі, колишньому польсько-чеському кордоні, львівські археологи відшукали два колективних поховання. Однак ще треба з’ясувати, хто ж скоїв злочин.

Немає ґрунтовних праць і про долю польських військовополонених, які потрапили 1939 р. у сталінські табори на території України (йдеться, насамперед про Старобельський і Путильський табори, умови життя та побут полонених). Зрештою, чимало польських вояків із цих теренів потрапило до Осташківського табору (нині Калінінська обл., Росія), про який теж є мало публікацій.

У Польщі та Україні вже видано низку публікацій про українсько-польсько-німецько-радянське збройно-політичне протистояння в західному регіоні України під час Другої світової війни¹¹. На жаль, на відміну від Волині, недостатньо

¹⁰ *Popiński K.* Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 / K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow. – Warszawa, 1995. – 238 s.; *Литвин М.* 1939. Західні землі України / М. Литвин, О. Луцький, К. Наumenko. – Львів, 1999. – 152 с.; *Баран В.* Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів, 2009. – 448 с.

¹¹ *Сергійчук В.* Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / В. Сергійчук. – Київ, 2004. – 840 с.; Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / [відп. ред. С. Кульчицький]. – Київ, 2005. – 496 с.; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2005. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – 406 с.; *Льюшин І.* Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ, 2009. – 399 с.; *Цепенда І.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – 387 с.; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947. – Київ. – 2011. – 288 с.; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / [відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Львів, 2011. – 790 с.; *Боляновський А.* Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування / А. Боляновський. – Львів, 2011. – 188 с.; *Wołyń-Galicja Wschodnia 1943–1944: przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych* / [pod red. D. Nałęcz; H. Boriaka]. – Warszawa; Kijów, 2003. – 288 s.; *Motyka G.* Od rzezi Wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt Polsko-Ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011. – 522 s.

реконструйована хроніка боїв польського збройного підпілля наприкінці війни у Галичині. Українське суспільство майже не знає про спроби співпраці Армії Крайової і УПА. (У 2011 р. на П'ятому українському каналі демонстрували документальний фільм про підпільні радіостанції ОУН і УПА, зокрема цікавим є сюжет про те, як командування АК придбало в Англії і продало УПА велику радіостанцію (встановлено її в Карпатах, а налагоджував відомий польський інженер).

Зауважимо, що немає спеціальних студій про участь тисяч українців у польських збройних формуваннях, насамперед армії Андерса, Берлінга, Армії Людовій, в якій воював і кавалер Ордена Віртуті Мілітарі, член Пласту й ОУН Володимир Кашицький (похований на Личаківському цвинтарі у Львові).

Зрозуміло, що є також велика потреба в документуванні трагічних військово-політичних подій на Холмщині та Волині 1938–1947 рр.¹². Власне з цією метою волинський краєзнавець Іван Пусько більше десяти років у кожному районі Волинської і Рівненської областей записує спогади очевидців волинських подій, які видає окремими книгами¹³. У 2011–2012 рр. він закінчував об'їзд сіл Рівненщини. Аналогічну роботу також проводили Ярослав Царук¹⁴, Іван Ольховський¹⁵. Однак зрозуміло, що цей багатий емпіричний матеріал потребує фахового аналізу науковців обох країн. Важливо з'ясувати причини локальних конфліктів, масштаби

¹² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1998. – Т. 2: 1946–1947. – 538 с.; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – Т. 3. – 538 с.; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. редкол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – 813 с.; Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [гол. редкол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – 294 с.; *Pisulinski J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947* / J. Pisulinski. – Rzeszów, 2009. – 588 s.

¹³ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2008. – 312 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009. – 384 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009. – 444 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009. – 308 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2009. – 324 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2010. – 348 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2011. – 320 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / [упоряд. І. Пушук]. – Луцьк, 2011. – 420 с.

¹⁴ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 / Я. Царук. – Львів, 2003.

¹⁵ Ольховський І. Кривава Волинь. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2008. – Кн. 1. – 248 с.

взаємних втрат на Холмщині, Волині та Галичині і пам'ятати про роль зовнішніх чинників у розпалюванні етнонаціональних конфліктів на пограниччі.

У тіні історико-педагогічних досліджень залишилося польське шкільництво у західному регіоні України у радянський і пострадянський періоди. У вересні 1940 р. тут діяло 818 шкіл з польською мовою викладання, де поряд із поляками нерідко навчалися українці, євреї, німці. Не узагальнено суспільно-культурну роль у регіоні польськомовної періодики, театру, музеїв, кіно- і радіопродукції. Оpubліковано, щоправда, фахові студії Лешика Мазепа про польське музичне життя в Галичині.

Не висвітлене щоденне життя та побут поляків у радянському Львові та загалом західному регіоні України в перші повоєнні роки, тобто до масового виселення 1946–1948 рр., у ході якого було пограбовано багато польських приватних і громадських колекцій, особистого майна громадян. Наразі є лише фахові узагальнення щодо втрат і переміщення колекцій Оссолінеуму (нині Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка) наприкінці Другої світової війни і у повоєнний період. Цікаво було б проаналізувати життя і діяльність відомих польських діячів культури і науки, які мешкали у радянському Львові (бібліофіл і мистецтвознавець Мечислав Гембарович та ін.).

Очевидно, треба активніше втілювати археографічні проекти, які започаткували архівісти та науковці обох країн. Йдеться насамперед про публікації українських документальних колекцій у Польщі (зокрема архів Наукового товариства ім. Шевченка у Бібліотеці народів (Варшава), польських колекцій у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаніка НАН України), упорядкування збірників архівістів силових структур про соціально-політичні процеси на пограниччі у 40-і рр. ХХ ст.

Завжди актуальні студії про польських та українських опозиціонерів, їхні дискусії про повоєнні кордони, взаємозв'язки в боротьбі з комуністичними тоталітарними режимами ПНР і СРСР. У Львові цю тему розробляє молодий політолог Христина Чушак¹⁶.

Слушною є думка Леоніда Зашкільняка про те, що важливо реконструювати взаємні етнокультурні та історичні стереотипи двох народів, особливо щодо болючих сторінок нашої спільної історії¹⁷. До голосу науковців повинні

¹⁶ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Львів, 2011. – 304 с.

¹⁷ Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 855–863; Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині у 1939–1944 рр. / Л. Зашкільняк // Поляки – українці – євреї. Історичні дилеми та погляд у майбутнє (Унівські лекції 2008). Колективна монографія / [наук. ред. Б. Вайгель]. – Львів, 2008. – С. 238–252; Зашкільняк Л. Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії / Л. Зашкільняк // Матеріали міжнародної наукової конференції “Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації”, Київ, 15–16 грудня 2005 року / [упоряд. і наук. ред. Г. Касьянов]. – Київ, 2008. – С. 35–46; Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк Україна: культурна спадщина, національна

прислухатися представники влади і комбатантсько-переселенських структур Польщі та України.

Не лише для науковців, а й для політиків та управлінців обох країн став би в нагоді збірник документів і матеріалів про досвід сучасного українсько-польського транскордонного співробітництва, насамперед у рамках євро регіону “Буг”¹⁸.

Загалом же драматична історія обох народів повинна нас нині не роз’єднувати, а об’єднувати. Взаємопізнання і взаємоаналіз творчого доробку двох історіографій допоможе не лише глибше пізнати історію Центрально-Східної Європи, але й вийти на дорогу примирення двох народів і держав (нещодавно ж порозумілися поляки з німцями і німці з французами). Негативні явища у польсько-українських відносинах здебільшого були результатом взаємної недооцінки. До і під час Другої світової війни поляки, як правило, не бачили потенційних можливостей України й українців, уважаючи, що інтересами України можна нехтувати. Мабуть, аналогічною була й помилка українського політикуму середини ХХ ст., який не усвідомлював значення Польщі як головного стратегічного союзника України. І лише після краху тоталітарних режимів конструктивні міждержавні, зокрема наукові та культурно-освітні взаємини, підтвердили корисність таких відносин.

свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 17: Українсько-польське-білоруське суспільство: ХХ століття. – С. 3–18; // *Зашкільняк Л.* Українська історіографія початку ХХ століття і міфологізація національної свідомості українців / *Л. Зашкільняк* // *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii* / [pod red. *K. Polasik-Wrzošek, W. Wrzoska, L. Zaszkiłniaka*]. – Poznań, 2010. – S. 9–20.

¹⁸ Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. 36. наук. праць. – Київ, 2002. – Ч. 2. – 238 с.; Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України. Матеріали Міжнародного круглого столу (21 травня 2009 р.) / [за ред. *С. Федонюка*]. – Луцьк, 2009. – 124 с.; Політологічні та соціологічні студії. 36. наук. праць. – Чернівці, 2009. – Т. VIII. – 504 с.